

УДК 159.922.7:37.015.3

Власова О. І.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Чугаєва Н. Ю.

Національний університет харчових технологій

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПЕДАГОГА–НАСТАВНИКА ВНЗ ЯК УМОВИ ЕФЕКТИВНОЇ ОСВІТНЬОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТІВ

Успішність виконання сучасним спеціалістом функціональних обов'язків, можливість його самореалізації в професії передбачає наявність у нього значущих соціально-професійних якостей. Їх формування відбувається в результаті активної взаємодії особистості, що професіоналізується, зі всією сукупністю умов її макро- і мікросоціального оточення, особливу роль серед яких відіграють умови освітньої соціалізації. В сучасному суспільстві вищій освіти, як інституту, формі і фактору спрямованої соціалізації людини, належить важлива роль. Провідним чинником соціалізації тут виступає цілеспрямований психолого-педагогічний вплив педагога, як суб'єкта творення педагогічних відносин і освітньо-професійного середовища вищого навчального закладу, на студентів, які активно здобувають в ньому відповідну освітньо-професійну підготовку.

Соціалізація — це процес і результат становлення людини як особистості шляхом її прилучення до цінностей, норм і соціальних відносин, що складають основу суспільного буття. Вона лежить в основі соціального розвитку людини і суспільства, забезпечує можливість матеріального та духовного самовідтворення соціуму через суспільну активність і самореалізацію його громадян.

Різні аспекти проблеми соціалізації людини розглядалися в роботах філософів і соціологів (Е. Дюркгейм, С.П. Іваненков, І.С. Кон, Н. Смелзер,

В.М.Чернишов і ін.), психологів (В.В. Москаленко, В.М. Мясичев, А.В. Петровський, В.А. Петровський, С.Л. Рубінштейн і ін.), педагогів (Ю.П. Азаров, А.В. Мудрик, М.Д. Нікандров, В.Г. Риндак, В.В. Серіков, В.О. Сухомлинський, Г.М. Філонов, Н.Є. Щуркова та ін.).

Сучасні психолого-педагогічні підходи до розуміння особистісно розвиваючої сутності освітньої соціалізації визначені в роботах О.О. Веряєва, В.І. Гінецинського, О.В. Гукаленко, Б.Д. Ельконіна, Т.П. Ільєвич, В.А. Левіна, Ю.С. Песоцького, Н.К. Радіна, К.О. Рубчевського, Н.Л. Сіверцевої, В.Д. Семенова, І.Д. Фрумїна, І.К. Шалаєва, Б.І. Яковлева та ін. Філософсько-методологічні аспекти концепту «освітня соціалізація», у тому числі, у площині професійних функцій, важливих соціально-рольових характеристик педагога як суб'єкта її здійснення висвітлені у працях Н.Б. Крилової, В.А. Петровського, В.І. Слободчикова та ін. Багатогранність проблеми професійної соціалізації особистості в освітній діяльності розкривають психолого-педагогічні теорії, концепції взаємодії особистості й її навчального середовища (Б.Г. Ананьєв, Г.М. Андрєєва, О.Г. Асмолов, Б.М. Бім-Бад, О.О. Бодальов, Б.С. Братусь, Л.П. Буєва, Л.С. Виготський, В.П. Зінченко, І.С. Кон, О.М. Леонтєв, А.В. Петровський, С.Л. Рубінштейн, В.А. Семиченко), роботи з проектування і побудови середовища, в якому відбувається розвиток особистості, розробки вимог до педагога як суб'єкта його творення (Н.Б. Крилова, П.В. Лушин, В.О. Ясвин). У дослідженнях М.Г. Гарунова, П.І. Підкасистого, Р.С. Піонової, Є.В. Положенцевої, Г.К. Радчук, Н.С. Сенаторової, Л.М. Фрідмана виділені специфічні особливості вищого навчального закладу як ефективного інституту освітньої соціалізації сучасного спеціаліста. Дослідженню ролі потенціалу соціальних здібностей педагогів, учнів і студентів у забезпеченні їх ефективної соціальної адаптації, розвитку готовності до творчої активності присвячені наукові праці О.І. Власової.

Виховання, навчання і розвиток студентської молоді є рівноцінними професійними завданнями, які вирішує педагог вищої школи. Змістове

наповнення категорій «виховання» і «розвиток» студентів інтегроване для нас в понятті «наставництво». Цей термін сьогодні застосовується у різних сферах життєдіяльності і має декілька споріднених значень. У зарубіжній практиці вищої школи його відповідниками є «т'ютор» (П. Коен, Д. Кулік, Ч. Харінгтон), «ментор» (А. Робертс, К. Філіпп), у вітчизняній літературі – «куратор» (С.С. Вітвицька), «майстер виробничого навчання» (В.В. Богословський, Н.В. Кузьміна, В.О. Маркелова), «класний керівник» (Ю.П. Азаров, Т.М. Мальковська). В українській психолого-педагогічній науці поняття «наставництво» розкрито і обґрунтоване в роботах Г.М. Білої та К.М. Шамлян, присвячених дослідженню специфіки діяльності педагога-наставника.

У зазначених дослідженнях увага акцентована переважно на механізмах соціалізації молоді, змісті та формах її виховання, динаміці якісних змін поведінки та характерологічних проявів молоді за умов спрямованої соціалізації. Набагато менше уваги приділяється тим психолого-педагогічним проблемам, розв'язання яких допомогло б активізувати позитивні тенденції у виховній роботі зі студентами. Насамперед це питання особистісної придатності до цієї роботи педагога вищої школи, оптимізації процесів соціально-психологічної адаптації студентів до умов навчання у ВНЗ. Серед них особливе місце посідають питання ефективності педагогічної взаємодії педагога-наставника та групи студентів. На жаль, на сьогодні в українських ВНЗ відсутня система діагностики, прогнозу та оцінки ефективності роботи педагога в якості наставника. На наш погляд, її створення та апробація є необхідною умовою вдосконалення виховного процесу в сучасній вищій школі. Слід також визнати, що до цього часу в науці відсутнє загальноприйняте визначення поняття «педагог-наставник», немає єдності у трактуванні загальних методичних основ його діяльності в сучасних умовах навчання.

Мета презентованого у цій статті наукового доробку полягає у емпіричному дослідженні впливу особистісних якостей педагога-наставника на

ефективність процесу освітньої соціалізації студентів.

Для реалізації емпіричного дослідження психологічних якостей педагога-наставника використовувався комплекс методичних засобів — методика дослідження соціального інтелекту Дж.Гілфорда та М.О'Салівена, методика емоційного самоусвідомлення О.І. Власової та М.А. Березюк, опитувальник «Шістнадцять особистісних факторів» Р.Кеттелла, психогеометричний тест С.Деллінгер, спеціально розроблена для реалізації завдань дослідження авторська анкета ефективності роботи наставників академічних груп студентів.

Для визначення ефективності соціалізації студентів використано соціометричний метод Дж.Морено, методику діагностики рівня розвитку соціальної активності особистості та колективу О.І.Власової, опитувальник «Пульсар» Л.Г.Почебут.

Інтерпретація отриманих даних здійснювалась на основі використання методів факторного, кореляційного та дисперсійного аналізу, які містяться у пакеті статистичних програм SPSS 13.0 for Windows, із наступним якісним аналізом та узагальненням.

У вітчизняній науці питання освітньої соціалізації розглядаються в руслі ідей про широку освіту (К.Д.Ушинський, І.А.Зязюн, Л.І.Новікова, А.В.Мудрик). Л.С.Виготський вважав, що освіта досягає продуктивних результатів лише тоді, коли педагог володіє вміннями управляти діяльністю учнів. Особливу увагу дослідники приділяють педагогічній майстерності педагога-вихователя, який має володіти вміннями аналізу мотивів вчинків вихованців, міжособистісних стосунків у групі, техніками візуальної діагностики, ефективного психолого-педагогічного впливу (А.С. Макаренко, І.А.Зязюн, О.О. Бодальов). Опора на особистісні якості учнів, на їх самостійність в діях, які органічно включені у спільну освітню діяльність, складає сутність такої співпраці (С.Л. Рубінштейн, С.Д. Максименко).

Різнобічний аналіз сучасного розуміння ефективної освітньої соціалізації в умовах ВНЗ дозволяє визначити освітню соціалізацію як процес

педагогічної взаємодії студента і викладача, результатом якої виступає особистісний розвиток студента з позиції становлення його соціальних ролей, соціально значущих норм і цінностей. Саме такий змістовний орієнтир, у свою чергу, є метою та основним змістом діяльності педагога-наставника.

Важливим для адекватного розуміння і застосування у дослідженні терміну «педагог-наставник» виявилось встановлення співвідношення понять «педагог», «наставник», «куратор» і «викладач». Новий тлумачний словник української мови значеннєві нюанси поняття «наставник» висвітлює в розумінні людини, « ...яка навчає, дає поради; радник, учитель» [2]. У нашому розумінні, педагог вищої школи є наставником – основним агентом освітньої соціалізації, цілями якої виступають соціальний розвиток особистості та групи студентів. У вищому навчальному закладі він, зазвичай, здійснює функції куратора. Він також є і викладачем, який передає знання, вміння, навички, формує компетенції у процесі лекційних і практичних занять, організації самостійної роботи студентів. Отже, під поняттям «педагог-наставник» ми розуміємо викладача ВНЗ, який здійснює у процесі своєї педагогічної діяльності соціалізуючі функції. Основним його завданням, що реалізується у процесі навчально-виховної діяльності, є освітня соціалізація, а головним об'єктом впливу – група студентів як колективний навчальний суб'єкт, через активність якого здійснюється опосередкований соціалізуючий вплив на кожного студента.

В.А. Семиченко вказує на те, що освітній процес вищої школи – це відносно самостійна, організована за власними законами система, яка несе в собі складноопосередковані елементи та зв'язки структури професійної діяльності. Водночас актуальність навчальних подій обумовлює їх провідний вплив на діяльність і особистісний розвиток студентів, сприяє більшому підпорядкуванню їх логіці поточного життя, ніж професійній перспективі, виконанню безпосередніх вимог, ніж комплексному особистісному розвитку. Саме тому студентів необхідно постійно включати у виконання

колективних професійно спрямованих завдань, розширювати ракурси аналізу та оцінювання їх діяльності. За таких обставин доброзичлива, коректно висловлена думка членів навчальної групи про особистісні особливості студента, їх інформація про необхідні зміни поведінки не відкидається, а приймається ним [3].

Таким чином, одним з найважливіших агентів соціалізації і професіоналізації студентів є академічна група, через колективну думку якої переломлюється педагогічний вплив викладача. Очевидно, що за цих умов провідною функцією діяльності педагога-наставника стає соціалізуюча функція, зміст якої полягає у створенні відповідних педагогічних умов для актуалізації у самосвідомості студентів смислів і цінностей обраної професії. З цією метою основна діяльність наставника зосереджується на формуванні своєрідного освітньо-комунікативного простору студентської групи, координатами існування якого мають стати фахові пріоритети життєдіяльності відповідної професійно зорієнтованої спільноти.

Освітня соціалізація є ефективною, якщо формує у студента прийняття соціальної ролі особистості, орієнтованої на навчання та професійну підготовку. Керуючись так зрозумілими цілями освітньої соціалізації, педагог-наставник реалізує покладену на нього функцію соціалізації студентів через актуалізацію власних соціальних здібностей у педагогічній діяльності. Цей потенціал забезпечує йому усвідомлений аналіз особливостей групової динаміки студентів, проблем і переваг кожного з них, здійснення ефективної педагогічної комунікації і організуючих впливів.

На основі аналізу літератури нами побудовано концептуальну модель психологічних якостей педагога-наставника, які впливають на ефективність соціалізації студентів. Ця модель висвітлює єдність психологічних якостей наставника як суб'єкта освітньої соціалізації, що забезпечують реалізацію його основних функцій у педагогічному процесі.

Основний висновок теоретичного аналізу полягає в тому, що наставництво у ВНЗ – це цілеспрямований соціалізуючий вплив педагога на

групу студентів з метою сприяння їх особистісному зростанню. Змістовно у процесі такої діяльності педагог-наставник закладає основи саморозвитку та самовдосконалення студентів. Важливими аспектами діяльності педагога-наставника в контексті навчально-виховного процесу є вміння добирати і застосовувати різноманітні форми та методи виховання, а також використовувати диференційований та індивідуальний підходи до студентів. Виховна діяльність педагога-наставника, у процесі якої реалізуються професійні можливості та здійснюється самореалізація його особистості, є засобом розвитку соціалізованої і творчої особистості студентів.

Дослідницька робота здійснювалася на базі Національного університету харчових технологій. Основу вибірки склали група педагогів (41 особа – 22 жінки та 19 чоловіків) Національного університету харчових технологій, віком від 25 до 35 років, та 27 навчальних груп студентів (547 осіб – 286 дівчат та 261 хлопець) 1–3 курсу факультету технології бродильних та хлібопекарських виробництв цього ВНЗ, віком від 17 до 20 років.

Проведене нами опитування студентів щодо психологічних особливостей педагога-наставника, які сприяють ефективності їх освітньої діяльності, показало, що студенти відчують потребу в педагогах-наставниках. Згідно з очікуваннями студентів, ефективним наставником академічної групи студентів може бути лише викладач, який користується авторитетом у студентів, вміє знаходити до них підходи, адекватні конкретним ситуаціям і загальним цілям навчально-виховного процесу. На думку студентів, основна мета діяльності наставника полягає у сприянні створенню студентського колективу, орієнтованого на навчання та розвиток внутрішньогрупових зв'язків. Як головні функції педагога-наставника студенти виділяють контроль за навчанням та стимулювання соціального розвитку студентів. Провідним засобом його педагогічного спілкування вважається діалог, який забезпечує зворотний зв'язок із студентами, необхідний для ефективної діяльності наставника.

Окрім цього, за результатами психодіагностичного етапу роботи за

допомогою процедури факторного аналізу був здійснений інтегруючий аналіз особистісних якостей педагога-наставника як чинників ефективної освітньої соціалізації студентів, зрозумілої з позиції її основних критеріїв (згуртованість студентських груп і середній бал успішності навчання). Це такі психологічні конструкти, як соціальний інтелект, схильність до лідерства, яка виявляється у навчально-виховному процесі, соціально-психологічний вплив наставника, що проявляється у процесі здійснення ним своїх обов'язків, емоційний інтелект викладача та його професійна сумлінність.

Здійснений кількісний аналіз виявлених психологічних особливостей наставників у співвіднесенні з якісними характеристиками обстежених академічних груп студентів дозволяє розподілити педагогів на чотири групи: 1) *ефективні наставники* – 51% обстежених викладачів (висока згуртованість групи та високий середній бал успішності навчання в групі); 2) *псевдоефективні педагоги-наставники* – 29% (висока згуртованість групи та низький середній бал успішності навчання у групі); 3) *формально ефективні наставники* – 15% (низька згуртованість групи та високий середній бал успішності навчання у групі); 4) *неефективні педагоги-наставники* – 5% (низька згуртованість групи та низький середній бал успішності навчання у групі).

Порівняльний аналіз особистісних профілів педагогів-наставників за їх характерними особливостями показав, що кожній з чотирьох груп викладачів притаманний власний комплекс психологічних якостей, що підтверджується значущими кореляціями на рівні $p < 0,01$ та $p < 0,05$ (використовувався коефіцієнт кореляції Пірсона).

Основними особливостями *ефективних* наставників є високий рівень соціального і емоційного інтелекту, їх виражена схильність до лідерства в педагогічному процесі, висока професійна сумлінність, наявність продуктивного соціально-психологічного впливу на студентів, який проявляється у процесі здійснення наставником своїх функцій.

Для групи *псевдоефективних* наставників, на відміну від ефективних, характерні середньовисокий рівень соціального та емоційного інтелекту, середньовисокий рівень показників емоційної стійкості та експресивності. Спільним із групою ефективних педагогів-наставників є домінування у них альтруїстичної спрямованості.

Характерною особливістю групи *формально ефективних* наставників є орієнтація на домінування у спілкуванні. Їм також притаманні середньонизький рівень розвитку показників вербальної та невербальної експресії, середньовисокий рівень розвитку здатності до передбачення наслідків соціальних подій і середній рівень загального показника емоційного інтелекту.

Неефективним наставникам властивий високий рівень показників стеничності, домінантності, вираження емоцій і підозрливості. Разом з тим, у них на низькому рівні проявляється здатність до передбачення наслідків соціальних подій. За показниками вербальної та невербальної експресії, диференціації та управління емоціями, а також експресивності більшість опитаних викладачів четвертої групи знаходяться на середньонизькому рівні. У цій групі спостерігається рівномірний розподіл орієнтації педагогів на домінування і на справу.

Однофакторний дисперсійний аналіз дозволив виявити значущі розбіжності між відповідними групами педагогів-наставників за показниками їх якостей, важливих для освітньо-виховної роботи. Ними виявились показники емпатії, управління емоціями, соціального та емоційного інтелекту, здатності до передбачення наслідків соціальних подій тощо. Такі розбіжності значуще кореспондували з показниками згуртованості досліджених академічних груп і середнього балу успішності навчання студентів, які входять до їх складу.

На основі кореляційного аналізу якостей наставників, які увійшли до першої групи визначеної типології створено психологічний портрет ефективного наставника як інструмент професійно-психологічного добору

педагогів-наставників ВНЗ. Для наставників інших груп розроблені методичні рекомендації з оптимізації їх роботи в руслі реалізації фасилітативного підходу, як найбільш перспективного для досягнення цілей освітньої соціалізації в умовах ВНЗ.

Наставництво як психолого-педагогічний феномен полягає у цілеспрямованому соціалізуючому впливі педагога на студентів з метою сприяння їхньому особистісному розвитку. Здійснюючи власні функції у процесі освітньої соціалізації, наставник забезпечує досягнення основних цілей своєї діяльності та реалізації її соціального розвивального впливу на студентів.

Емпіричне дослідження психологічних характеристик педагога-наставника, які визначають ефективність його соціалізуючої взаємодії з групою студентів, дозволило розробити психологічну типологію ефективних та неефективних наставників, побудовану на базі основних цілей та функцій наставника; створити профіль еталонного наставника як науково-психологічний концепт.

Порівняльний аналіз психологічних характеристик ефективних та неефективних наставників дозволив розробити методичні рекомендації для викладачів з оптимізації роботи педагога-наставника, основний наголос в яких зроблено на психоосвітній та психорозвивальній інформації стосовно оптимізації проявів соціального та емоційного інтелектів, а також ефективного соціального впливу наставника.

Перспективи дослідження вбачаються в подальшому уточненні розробленої нами моделі якостей педагога-наставника, які забезпечують ефективність соціалізації студентів, застосуванні типології наставників за критерієм ефективності їх соціалізуючої діяльності в аналізі виховної роботи викладачів, розробці психорозвивальної програми, яка б забезпечувала перехід від виявлених у роботі психологічних типів неефективного наставництва до забезпечення ефективної реалізації педагогами покладених на наставників педагогічних функцій.

Список використаної літератури

1. Власова О. І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку : монографія / О. І. Власова. – К. : Київський ун-т, 2005. – 308 с.
2. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / укл. В. Яременко, О. Сліпушко. – К. : Аконіт, 1999. – Т. 2 : Ж - Обд. – 912 с. – (Нові словники).
3. Семиченко В. А. Проблеми і пріоритети професійної підготовки [Електронний ресурс] / В. А. Семиченко. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/peddysk/2007_01/semychenko.pdf.